

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın “Cilâu'l-Kulûb” Adlı Risâlesi ve Tahlili

The Analysis of Erzurumlu İbrahim Hakkı's Work Titled “Polishing Heart”

Bülent AKOT^a

^aSosyoloji Bölümü,
Bitlis Eren Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi, Bitlis

Geliş Tarihi/Received: 17.09.2012
Kabul Tarihi/Accepted: 03.12.2012

Yazışma Adresi/Correspondence:
Bülent AKOT
Bitlis Eren Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü, Bitlis,
TÜRKİYE/TURKEY
bulentakot@hotmail.com

ÖZET Bu makalede çağının önemli mutasavvıflarından biri olarak kabul edilen Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın tasavvufî eserlerinden “Cilâu'l- Kulûb” adlı risalesi ve tahlili ele alınmıştır. Erzurumlu İbrahim Hakkı, iyi ahlaklı ve temiz kalpli olmanın şart ve normlarını izah eden bu eseri nesir halinde ve Arapça lisanıyla 1180/1766 yılında telif etmiştir. Bir mukaddime, on bölüm, iki hâtıme ve iki farklı dua örneği içeren bu eser, hem müstakil olarak hem de müellifin *Mecmûatü'l-Meâni* ve *Definetü'r-Ruh* isimli eserlerinde yer almıştır. Bu makalede eserin telif gayesi, metodu ve içeriği ile ilgili bilgiler verilmiştir. Ayrıca Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın diğer eserlerinden de istifade edilerek ahlak konusu ile ilgili görüşleri ele alınmıştır. Cilâu'l- Kulûb'da özellikle muhabbetullah yolunda yapılması gerekenler üzerinde ısrarla durulmuştur. Bu eser ışığında Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın iyi ahlaklı ve temiz kalpli olmanın şartlarıyla ilgili görüşleri, on bölüm boyunca ayrıntılı olarak ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Erzurumlu İbrahim Hakkı, tasavvuf, ahlak, kalp

ABSTRACT In this article we are going to deal with the ideas of Erzurumlu Ibrahim Hakki which regarded as one of the great scholar and mystics of his age and his valuable book “Polishing Heart” will be introduced to the attention of scholars. Erzurumlu Ibrahim Hakki in this treatise which wrote in Arabic in 1180/1766 explains the way of being and carrying good manner and moral in the processes of purification. This treatise which has one introduction, ten chapters, two conclusions and two different praying examples took place both in the content of Erzurumlu İbrahim Hakkı's another book *Mecmûatü'l-Meâni* and *Definetü'r-Ruh* and another separate book. The purpose of this treatise will be explain in the border of this article. We will shed light on the issue ethics of mysticism and the problem of morals. This presentation emphasize the subject of love of Allah and requirements about the attainment it. The way of gaining of pure and clean heart and live moral life will be discussed.

Key Words: Erzurumlu İbrahim Hakkı, mysticism, moral, heart

Journal of Islamic Research 2011;22(3):157-73

İslam ahlâkının amelî yönünün daha çok mutasavvıflarca ele alınarak işlendiğini söylememiz yanlış olmayacaktır. Zaten tasavvuf, bir eğitim müessesesi olarak; nefsin tezkiyesi; kalbin tasfiyesi ve ahlâkın güzelleştirilmesiyle meşgul olduğu için bazılarınca “güzel ahlâkların toplamı” olarak tanımlanmıştır. Tasavvufun gayesi ahlâk esaslarını hiçbir zorlama olmadan refleksif olarak benimsetmektir.¹

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın eserlerinde yer alan ahlâk anlayışın temeli tasavvufî bir zemine dayanmaktadır. Allah sevgisi üzerinde duran İbrahim Hakkı'nın eserlerinde tevekkül, tefviz, halvet, zikir, velilerin üstünlükleri gibi başlıklar altında tasavvufî ahlâk ile ilgili görüşleri yer alır.

1115/1703'te Erzurum'un Hasankale ilçesinde dünyaya gelip 1194/1780 tarihinde de Siirt'in Tillo ilçesinde vefat eden² Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın babası olan Derviş Osman Efendi'nin ataları XI. yüzyılda Bağdat'a yerleşmiş akıncı Türklerinden olup, Moğol istilası sonrasında Hasankale'ye yerleşmiş bir ailedir.³ Soyu Hz. Peygamber'e kadar ulaşan İbrahim Hakkı'nın annesi, Hasankale'nin Kındığı Köyü'nden Şeyhoğlu diye tanınan Dede Mahmud'un kızı Şerife Hanife Hatun'dur.⁴ İbrahim Hakkı, yedi yaşındayken Osman Efendi, bir gece gizlice Erzurum'a gelmiş, buradaki ilim ve tasavvuf erbabıyla tanışmış, 1122/1710'da hac niyetiyle yola çıkmış, bu esnada Siirt'in Tillo köyüne uğramış, oranın tanınmış mürşidi olan İsmail Fakirullah'a bağlanarak, sekiz yıl önce aramaya başladığı manevi huzuru orada bulmuştur.⁵

İbrahim Hakkı ise dokuz yaşına gelince, amcası Ali Çelebi onu babasının yanına götürür. İsmail Fakirullah'ın yanında dokuz yaşında ilim tahsiline başlayan İbrahim Hakkı, babasının ölümüne kadar Tillo'da kalır. Babasının ölümünden sonra henüz 17 yaşında iken Erzurum'a geri dönerek amcası Molla Muhammed'in evine yerleşir. Erzurum müftüsü Hâzık Mehmed Efendi'den Arapça ve Farsça dersler okur. Erzurum'da sekiz yıllık bir tahsil hayatı sonrasında İsmail Fakirullah'ı ziyaret etmek için tekrar Tillo'ya gider. Burada tasavvufî bir hayat sürdüren İbrahim Hakkı, İsmail Fakirullah'ın vefatı üzerine tekrar Erzurum'a geri döner.⁶

² *Erzurumlu İbrahim Hakkı Definetu'r-Ruh*. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İbrahim Hakkı Hazretleri Araştırma Merkezi Kütüphanesi. Dmb. No: 10, vr. 83/a s.166.; Ayrıca bk. *Erzurumlu İbrahim Hakkı Marifetnâme*. Neşreden: Kırımı Yusuf Ziya. Matbaa-i Ahmet Kamil. İstanbul; 1330, s.514.; Süreyya M. Sicill-i Osmanî. Sebül Yay. İstanbul; 1995, c.I. s.129.; Çağrıncı M. *İbrahim Hakkı Erzurumî*. DİA. 21. Cilt. İstanbul; 2000. s.305.; Çelebioğlu A. *Erzurumlu İbrahim Hakkı*. Kültür Bakanlığı Yay. Ankara; 1998. s.1.; Diclehan Ş. *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*. Er-Tu Mat. İstanbul; 1980. s.13.; Binark İ. Sefercioğlu N. *Erzurumlu İbrahim Hakkı*. Bibliyografyası Kültür Bakanlığı Yay. Ankara; 1977. s.5.

³ Altıntaş H. *Mârifetnâme'de Tasavvuf. Cimtay Mat.* İstanbul; 1981. s.25.

⁴ Çağrıncı a.g.e. s.305.

⁵ Erzurumlu. *Marifetname*, s.514, 515.

⁶ Çağrıncı a.g.e. s.305.

İbrahim Hakkı, otuz üç yaşında iken Firdevs Hanım ile ilk evliliğini yapar. İsmail Fehim ve Ahmed Naimî adlı iki oğlu dünyaya gelir. 1154/1742 yılında ikinci evliliğini Fatma Hanım ile yapar. Üçüncü evliliğini Belkis Hanım ile yapan İbrahim Hakkı'nın, bu evlilikten Gülsüm adında bir kızı ve Mehmed Şakir adında bir oğlu olur. Dördüncü evliliğini ise Züleyha Hanım ile yapar ve bu evlilikten de Osman ve Nedim adındaki evlatları dünyaya gelir.⁷

İbrahim Hakkı, 1159/1747 yılında İstanbul'a gider. I. Mahmud tarafından saraya davet edilerek yakın bir ilgi görür. Burada saray kütüphanesinden çokça istifade etmiştir. *Mârifetnâme* adlı eserinin hazırlanmasında burada temin ettiği malzemelerin ve sarayda kazanmış olduğu bilgi birikiminin katkısı gözardı edilemez. İbrahim Hakkı, 1164/1753 yılında İstanbul'dan hoşnut bir şekilde ayrılır. Erzurum'daki Abdurrahman Gazi zâviyedarlığı ile onurlandırılır. Bir yıl sonra küçük boyutlu eserler vermeye başlar. Asıl büyük eserlerini ise İstanbul'a yaptığı ikinci seyahatinden sonra yazmaya başladığı görülür. Nitekim ikinci seyahati dönüşünde Hasankale'ye çekilerek *Mârifetnâme* adlı eserini kaleme alır.⁸

İbrahim Hakkı, Türkçe, Arapça ve Farsça'yı çok iyi biliyordu. Bu üç dilde şiirler yazarak ünlü bir şair haline gelmiştir. Gerek nazımda gerek nersirde olsun, dil ve üslup bakımından oldukça başarılıdır. Onun çok yönlü ve renkli şahsiyetini üslubunda da görmek mümkündür. İbrahim Hakkı'nın nesrinin nazmından daha güçlü olduğu ifade edilmektedir.⁹

İbrahim Hakkı'nın eserlerinin adedi hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte bizzat müellif, "*İnsâniyye*" adlı eserinin sonunda yazdığı bir makalede, beş ana ve on evlat eser olmak üzere on beş kitap yazdığını söylemektedir.¹⁰ Ana eserleri *Dîvân*,¹¹ *Mârifetnâme*,¹² *İrfâniyye*,¹³ *İnsâniyye* ve

⁷ Çağrıncı a.g.e. s.306.

⁸ Diclehan. a.g.e. s.15-16.

⁹ Çelebioğlu. a.g.e. s.23.

¹⁰ Altıntaş a.g.e. s.35.

¹¹ Çelebioğlu a.g.e. s.27.

¹² Topaloğlu B. *Marifetnâme*. DİA. 28. Cilt. Ankara; 2003. s.57.

¹³ Altıntaş a.g.e. s.36-37.

Mecmûatü'l-Meâni'dir.¹⁴ Evlat eserleri ise, *Tuhfetü'l-Kirâm*, *Nuhbetü'l-Kelâm*, *Meşâriku'l-Yûh*, *Sefînetü'r-Rûh min Varidatü'l-Fütûh*, *Kenzü'l-Fütûh*,¹⁵ *Defînetü'r-Ruh*,¹⁶ *Râhu's-Şürûh*,¹⁷ *Ülfe-tü'l-Enâm*,¹⁸ *Hey'etü'l-İslâm*¹⁸ ve *Urvetü'l-İslâm'dır*.²⁰

■ CİLÂU'L-KULÛB RİSÂLESİNİN ADI, NÜSHA TAVSİFİ VE YAZILIŞ SEBEBİ

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri, iyi ahlaklı ve temiz kalpli olmanın şartlarını izah eden "Cilâu'l-Kulûb" adlı eseri, müstakil bir risale olarak Arapça lisanıyla telif etmiştir. Kalplerin Cilası adını taşıyan eser, bismillâh ve salât u selâm ile başlar. Bir mukaddime, on bölüm, iki hâtıme ve iki farklı münacat örneği içeren eser, ayrıca müellifin *Mecmûatü'l-Meâni* ve *Defînetü'r-Ruh* isimli eserlerinde de yer almaktadır. Ele aldığımız nüsha, müstakil bir risale olarak kapağıyla beraber yirmi beş varak, kırk dokuz sayfadan müteşekkildir. Eser, 153x99-91x58 mm ölçülerinde olup on bir satırdan oluşmaktadır. Nesih yazıyla yazılmış olup harf filigranlıdır. Eserde özellikle muhabbetullah yolunda yapılması gerekenler üzerinde ısrarla durulmuştur. Allah'a yaklaşmak adına yapılması gerekenler, on bölüm altında incelenmiştir.

Bunun dışında *Cilâu'l-Kulûb* adlı risalenin yazılma sebebini Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın kendisi şu şekilde izah etmektedir: "Muhabbetullah, Allah (c.c)'ı sevenlerin ve Allah (c.c)'ın sevgisini tutanların yoludur. Muhabbetullah yolunda Allah (c.c)'a vasil olanlar, Allah (c.c) yolunda cihat edenlerden daha çoktur. Bu seçkin yol, Allah (c.c) ehline mahsustur, amellerle kazanılmaz; ancak ahlakla kazanılır. Bu yol, Allah'a ulaşmanın bir aracıdır. Allah'ın şeriatında istikamet bununla birlikte olmalı ve bu da 'on usûle' bağlı gerçekleşir. İnşallah bunları fasıllarla açıklayacağız. Ben bu risaleyi Allah (c.c)'a müştâk olanlara hitap etmek için yazdım

ve "Cilâu'l-Kulûb" diye isimlendirdim. Bir mukaddime, on fasıl ve bir hatime olarak Allah (c.c)'ın yardımıyla oluşturdum. Allah (c.c)'a dua ve tevekkül ettim."²¹

Görüldüğü üzere Erzurumlu İbrahim Hakkı, bu risâleyi muhabbetullah meselesini anlatmak için yazmıştır. Bilindiği gibi muhabbet, kulun gözüyle Allah'ın verdiği nimetlere; kalbiyle, Allah'ın kendisine olan yakınlık, inayet, hıfz ve yardımına; imanı ve yakîniyle, Allah'ın kendisine hidayet ve inayet nasip etmesine ve kendisini sevmesine bakarak, Allah'ı sevmesidir.²² Yani Allah Teâla'nın verdiği her türlü nimet karşısında teslimiyet ve şükür içinde O'na sevgisini göstermesidir.

Tasavvufi literatürde muhabbetullah, seyr u sülûk süreci içinde ulaşılabilecek makamların en yücesidir. Sâliklerin ulaşmak için sayısız makam geçmek zorunda oldukları ma'rifet makamı bile muhabbet makamına ulaşmak için bir vâsıttır. İşte bundan dolayı muhabbet, sâliklerin gayesi olan en ulvî makamdır.²³

Erzurumlu İbrahim Hakkı, risâlenin mukaddimesinde muhabbetullah yolundan bahsederken insanları üç kısma ayırmaktadır. Birinci grup, câhil ve Allah (c.c)'tan gaflet içinde olan ehli-dünyadır. İkinci grup ise âbid, âhiret ehli ve Allah'tan korkanlar, üçüncü grup da en yüksek tabaka olan, eh-lullahtır. Bu grup, aynı zamanda muhibbündür ve Allah (c.c)'a âşıktırlar.²⁴

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın anlayışında en yüksek merteye *muhabbetullah*tır. Çünkü gaflet ve havf kulların iki sıfatıdır; muhabbet ise Allah (c.c)'ın sıfatıdır. Eğer insan, kalbinde muhabbetin hüznünü ve Allah (c.c) aşkının gamını duyarsa, eh-lullah zümresinden sayılır. Zira âyette de "Allah (c.c) onları sever ve onlar da Allah (c.c)'ı severler"²⁵ diye buyrulur muhabbetullah'a işaret edilmektedir. Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre Allah (c.c), insanı ezelden beri sevmiştir. İnsana kendi muhab-

¹⁴ Çelebioğlu a.g.e. s.33-36.

¹⁵ Çağrıncı a.g.e. s.310.

¹⁶ Çelebioğlu a.g.e. s.38.

¹⁷ Altıntaş a.g.e. s.38.

¹⁸ Binark-Sefercioğlu a.g.e. s.22.

¹⁹ Altıntaş a.g.e. s.38.

²⁰ Çağrıncı a.g.e. s.310.

²¹ Erzurumlu İbrahim Hakkı *Cilâu'l-Kulûb*. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu. 06 Mil. Yz.FB 444. Ankara; ts. vr.2a.

²² es-Serrâc T. *el-Luma' fi't-Tasavvuf. Dâru'l-Kütübü'l-Hadis*. Mısır; 1960, s.56.

²³ el-Gazâlî M. *İhyâ u Ulumi'd-Dîn. Dâru'l-Ma'rifet*. Beyrût; 1983; c.IV, s.294-298.

²⁴ Erzurumlu *Cilâ*. vr.2b.

²⁵ Mâide 5/54.

betiyle bakmış ve övmüştür. Bu, insanın kalp aynasında aksetmiş ve insan da onu sevmiştir. İnsanın Allah (c.c)'a karşı duyduğu muhabbet, O'nun insana karşı sevgisinin bir yansımasıdır. Çünkü muhabbetin başlangıcı Allah (c.c)'tandır. Kişi eğer muhabbet ehli densen, kesinlikle veliyullahtandır. Şayet insan, dünyaya meylederse Allah (c.c)'tan gaflete düşer ve ömrünün bütün zamanını mâsivânın hayalleriyle öldürür. Bir taraftan dünyayı sevmek, bir taraftan da Allah (c.c)'ı sevmiş olur. İnsan, bu iki sevgiyi bir arada tutmak ister.²⁶

Erzurumlu İbrahim Hakkı, muhabbet hüznünün ve aşkullah gamının çekilmesini ve ikisinin değerinin bilinerek Allah (c.c)'a şükredilmesini tavsiye eder. Çünkü bu ikisi, Allah'tan meşgul eden bütün lezzetlerden daha üstündür. Allah'ın zikri çoğaldıkça ve meşgul eden şeyler azaldıkça o ikisi artar. İnsandaki hüznü ve gam, mutluluğa ve Allah (c.c) ile beraber olmaya dönüşüncüye kadar devam eder. Öyleyse dünya zînetinden ve izzetinden yüz çevrildiği gibi cennet nimetlerinden ve lezzetlerinden de yüz çevrilmelidir. Yüksek bir himmet, küllî bir niyet ve muhabbetullah ile ne dünya ehli ne de âhîret ehli olmamak için yüzlerin sadece Allah (c.c)'a dönülmesi gerekir.²⁷

CİLÂU'L-KULÛB RİSÂLESİNİN TAHLİLİ

Anlaşılabileceği üzere *Cilâu'l-Kulûb* risâlesinin ana konusu, muhabbetullah yolunda yapılması gerekenlerdir. Özellikle Allah'a yaklaşanların ilk aşamasını da hubbullah ile başlatması bunu desteklemektedir. Muhabbetullah konusunu ve Allah'a yaklaşanların geçirdiği aşamaları tek tek ele alarak risaleyi analiz etmeye çalışacağız.

İbrahim Hakkı, *Cilâu'l-Kulûb* risâlesinin ilk bölümü "Kişi, kalbini Allah (c.c)'tan başkasının muhabbetinden temizleyerek hubbullah ile süslemelidir. Allah (c.c)'tan başkası sevilmemelidir."²⁸ sözleriyle başlıyor. Anlaşılabileceği üzere muhabbetullah meselesini bütün her şeyin maksadı kabul etmektedir. Muhabbet kelimesinin kökü "el-Hubb"dur. el-Hubb, saf sevgi, sevmek, sevim-

li bulmak, rağbet etmek, aşk, dost gibi anlamlara gelmektedir.²⁹ Tasavvufî literatürde muhabbet kavramına birçok anlam verilirken muhabbetullah ve hubbullah konusu, birçok mutasavvıfın da temel meselelerindedir. Özellikle muhabbet ve aşk konusundan ilk bahseden Râbiâtü'l-Adviye (ö. 185/801)'dir. Onun bütün düşünceleri muhabbet ve aşk etrafında döner. Râbiâtü'l-Adeviyye, havf yanında muhabbet ve aşka dayalı zühd anlayışını savunmuş ve bu anlayışın tasavvufa girip kökleşmesinde önemli etkisi olmuştur. Bu anlayış, zaman içinde havf ve hüznü dayalı tasavvuf anlayışından daha çok yayılmış, hatta tasavvufun sevgi temelli bir düşünce sistemi hâline dönüşmesinde büyük etkisi olmuştur. Râbiâtü'l-Adeviyye, ilâhî aşkı, tasavvuf alanına güçlü bir şekilde dâhil etmesiyle birlikte tasavvufta Allah'ın Celâl'inden kaynaklanan hüznü, ağlama gibi hâllerin yanında Cemâl'inden kaynaklanan muhabbet üzerinde durmuştur.³⁰ Râbiâ'dan sonra muhabbet üzerinde en fazla duran sûflilerden biri Haris el-Muhâsibî (ö. 243/857)'dir.³¹

Serrâc (ö. 378/988) da muhabbet halinin kulun gözüyle, Allah'ın verdiği nimetlere; kalbiyle, Allah'ın kendisine olan yakınlık, inayet, hıfz ve yardımına; imanı ve yakîniyle, Allah'ın kendisine hidayet ve inayet nasip etmesine ve kendisini sevmesine bakarak, Allah'ı sevmesi olduğunu ifade ederken;³² Gazâlî (ö. 505/1111)'ye göre de muhabbetullah, ancak marifetullahı ulaştıktan sonra elde edilebilir. Muhabbetullah marifetullahın meyvesidir. İnsan, ancak tanıdığını sevebilir. Allah'tan başkasını seven, Allah'a dayanmayıp, marifetullahtaki eksikliği ve cehâleti yüzünden sever. Aynı zamanda muhabbet makâmına ulaşıldıktan sonra, her makam bu makamın eserlerinden ve tâbilerindedir. Bunlarda şevk, üns, rıza ve bunlara benzer makamlar gibi muhabbetten önce olan her makam, tevbe, sabır, zühd ve benzeri makamlar gibi muhabbetin mukaddimelerindedir.³³

²⁹ İbn Manzur. *C. Lisânü'l-Arab*. 1. Cilt. Beyrut; 1955. ss. 742-746.

³⁰ Seyyid Hüseyin Nasr. *İslâm'ın Kalbi*. Gelenek Yay. İstanbul; 2002. s.130-133.

³¹ Abdülhâlim Mahmûd Muhâsibî *Hayatı, Eserleri ve Fikirleri*. Çev: M. Beşir Eryarsoy. İnsan Yay. İstanbul; 2005. s.307-32.

³² Serrâc a.g.e. s.56.

³³ *İhyâ* 4. Cilt. s.294.

²⁶ *Cilâ* vr.3ab.

²⁷ Erzurumlu *Cilâ*. vr.4ab.

²⁸ *Cilâ* vr.2a.

İbrahim Hakkı, ahlâkî meziyetlerin kazanılmasında muhabbetullahın elde edilmesini ve sonucundaki Allah aşkını çokça önemsemektedir. Ona göre Allah aşkına varmanın yolları, mahlûkatın nefesleri sayısınca çoktur. Ancak bunun yolunu, kötülüklerden arınma ve güzel hasletlere ulaşmak için bir takım nefsi mücadele ve gayret isteyen yollardan geçmekte görür. Bu yollardan en uygun yol ise fenâ ve cezbe yoludur. Bu iki yoldan fenâ, en hızlı ve kestirme yoldur ve on aşamalı bir süreci kapsar. Fenâ, tevbe, zühd, tevekkül, kanaat, uzlet, zikrullah devâm etme, tam teveccüh, sabır, murakabe ve rıza gibi hasletlerin kazanılması sonucunda elde edilir.³⁴

Risaleye göre ikinci olarak "Allah (c.c) yolundaki kişi, Allah (c.c)'tan gafil olmaktan uzaklaşıp O'na teveccüh ile zînetlenmek için kalbini temizlemelidir."³⁵ Bu aşamada kalp temizliği karşımıza çıkmaktadır. Arapça bir kelime olan kalp, bir şeyi bulunduğu halden bir başka hale çevirmek, bir yönden diğer bir yöne çevirmek; bir taraftan öbür tarafa döndürmek gibi anlamlara gelmektedir. Kalp kelimesi zaman zaman "fuâd", "akıl", "bir şeyin özü, ortası ve hakikati" gibi anlamlarda kullanıldığına da işaret edilmiştir.³⁶ Mutasavvıflar, genellikle kalbi organların en üstünü sayarak, onu krala, diğer organları da askerlere benzetmişlerdir. Kalp iyi olursa, diğer organlar da iyi, kötü olursa diğer organlar da kötü olur. Hz. Peygamber'in şu hadisi bunu açıklar mahiyettedir: "O, iyi olduğunda bütün beden iyi olur. Şâyet bozulursa beden diğer organları da bozulur."³⁷ Sadece zahirî amellere önem verip kalp amellerine önem vermeyen bir kişi kurtuluşa eremez. Allah'a kavuşmak isteyen kimse, O'na teslim olmalı, dünyaya kalbinde yer vermemelidir.

Mutasavvıflardan İmam-ı Gazâlî (ö. 505/1111) kalbi, Allah'ı bilen, O'na yönelen, Allah için amel eden, Allah katında olanları keşfeden, diğer uzuvların da kendisine tâbi olup, onun hizmetçileri olduğu organ şeklinde tarif ederken³⁸ İbn Arabî

(ö.638/1240) ise mecazî olarak bâtinî bilgiyi nakleden âlet veya bu bilginin tecellî ettiği merkez kabul etmektedir. Burada âletle kastedilen, göğüste yer alan kalp değil, cismanî ve manevî bakımdan onunla ilgili olduğu halde, ondan farklı ve başka olan bir şeydir. Kalp kelimesi sadece insanın aklî yönünün, ruhun bir sembolüdür. Bu kalp, İbn Arabî (ö.638/1240)'nin "küllî akıl" ilkesinin ayrılmaz bir parçasıdır. Çünkü sûfinin kalbi filozofların "cüz'î aklı" ile aynıdır. Sûfinin kalbi, hayal gücü aracılığıyla, kendisinde aksettirilen şeyi yansıtır. Bu durumda himmetin teksif edildiği şey, bir dış hakikate sahipmiş gibi görünür, fakat onu sûfiden başkası göremez.³⁹

İbn Arabî (ö.638/1240)'nin bu sözünü Gazzalî'de teyid eder. "Kalp öyle bir varlıktır ki, insan onu bildiği zaman, nefisini, nefisini bildiği zaman da Rabbini bilir."⁴⁰ Yani kalbini bilmeyen kendini, kendini bilmeyen Rabbini bilmez.

Kalp, Allah'ı tanımanın yeri, muhabbetin esası ve irfanın dağıtıldığı merkezdir.⁴¹ Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre kalbin, makamı ve merkezi yürektir. Bu yüreğin ortasında yer alan "süveyda" adındaki siyah bir nokta, iç aydınlanmanın başladığı yerdir. Bu yerin diğer bir adı, cihanın ruhu ve insan âleminin arşı olan "cenân" yani gönüldür. Gönül, her hikmetin kaynağıdır. Gönül, beden gibi yorulur; ancak zarif hikmetlerle neşet ve kuvvet bulup huzura erer. Ona göre, az yemek, az uyumak, az konuşmak ve ibretle bakmak gibi güzel hasletlerle, gayb sırları kalbin içine akmaya başlar.⁴²

Ayrıca Erzurumlu İbrahim Hakkı, ilim ve irfan hazinesi olan kalp ile akıl arasında sıkı bir irtibat kurar. Ona göre akıl, kalbin cevheri olup insan için samimî bir dosttur. Bu akıl sayesinde kişi ihtiraslardan korunmuş olur. Akıllı bir insanın dili kalbine bağlıdır. Selim bir kalp, kerim ahlâk ve kuvvetli akıl, yaratıcının insana verdiği en büyük nimettir. Kalp, akıl sayesinde şehveti kontrol altına alır. Yine kalp, şüpheli nesnelere akıl sayesinde

³⁴ Erzurumlu *Mârifetnâme*. s.460-483.

³⁵ Erzurumlu *Cilâ*. 7a.

³⁶ Hakîm Suad. *el-Mu'cemu's-Süfi*. Nedra Yay. Beyrut; 1981. ss. 916 -20.

³⁷ Buhârî *İman*. 39; Müslim *Musâkât*. 107; İbn Mâce. *Fiten*. 14; Ahmed b. Hanbel. *Musned*. IV.

³⁸ *İhyâ* 3. Cilt. s.7.

³⁹ Ebu'l-Alâ A. *Muhyiddin İbnu'l -Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*. Çev. Mehmet Dağ. Ankara; 1974. s.108,122.

⁴⁰ *İhyâ* 3. Cilt. s.7.

⁴¹ Erzurumlu *Mârifetnâme*. s.220-221.

⁴² *Mârifetnâme* s.228, 238.

birbirinden ayırır. Akıl, kâmil bir nur olup kalbin tamamın kuşatıcısı ve iyi ahlâkın efendisi olma özelliğine sahiptir.⁴³

O, insanın kötü vasıflardan dolayı kalbinin kararmasını önlemek için kalbin, ilim, zikir, mârifetullah sevdası ve muhabbetullah arzusu ile doldurulmasının lazım geldiğini ifade eder. Çünkü kalbin tezkiyeden mahrum kalması, insanı kötü hasletlere götürdüğü gibi onun yüksek manevî mertebelere ulaşmasına da mani olmaktadır. Bunun için nefsi tenzihten yaratıcıya bir kapı açmayı başarmak için yoğun bir çaba sarf edilmesi gerekir.⁴⁴ O, Allah'ın nazar yeri olarak gördüğü kalbin sürekli kötü hasletlerden arınmış olması ve temiz kalmasını arzu eder.⁴⁵

Risaleye göre üçüncü olarak "Allah (c.c) yolundaki kişi, Allah'a şirk koştuktan vazgeçip, Allah'ın fiillerini tevhid ile süslemek suretiyle kalbini temizlemelidir."⁴⁶ Tevhid olmaksızın islam ve iman olmaz. Tevhîd kavramı sözlükte bir şeyin birliğine hükmetmek, bir olarak bilmek, birlemek ve birleştirmek demektir.⁴⁷ Tasavvufî ıstılahta ise Allah'ın zâtını, aklen tasavvur edilen ve zihnen tahayyül edilen her şeyden tecrîd etmek ve Allah'ın her şeyden evvel ve her şeyden yakın olduğunu ve Allah'ın eşi ve ortağının olmadığını bilmek, Allah'ın bir olduğuna hükmetmektir.⁴⁸

Mutasavvıflar tevhîdi, kulun kulluğunu eksiksiz bir şekilde yerine getirmesi şartıyla, bütün beşerî sıfatlarından ve varlığından sıyrılarak çıkması, asla Hakk'a götürmeyen yollara sapmamak şeklinde anlamışlardır.⁴⁹ Sûfî iki göz sahibi olduğu için birliğin ve çokluğun bütünlüğünü, zıtların birleşmesini görebilmelidir. Buradaki çokluk birliğin karşısında var olan bir çokluk değil, aynı gerçekliğin farklı görünümleridir.⁵⁰

Gazâlî de tevhîd için, "Allah'tan başka ilah yoktur" cümlesini "La mahbûbe illa Allah" şeklinde, yâni, Allah'tan başka sevelecek bir varlık yoktur"⁵¹ demektedir. Tevhîd, Allah'ın dışındaki bütün aramaları terk etmektir. "Sen, hevâ ve hevesini ilâh edinene gördün mü?"⁵² emrine muhâlif hareket etmektir. Bu İlâhî işarete de gösterdiği gibi kul, bütün arzu ve istekleri terk etmeli, yaratıcıyla bütünleşecek her isteği, her düşünceyi, her eylemi bırakmalıdır.⁵³

İbn Arabî'ye göre de Allah'la beraber olma, O'nu birlemenin, O'nun vahdaniyetini yaşamamanın makamı cem'dir. Bu makam, âşık sûfilerin bulunduğu makamdır. Tevhîd de birlik her çokluğa eşlik eder; bir de çokluğun çoklukta birin bulunması şarttır.⁵⁴ Allah; "Her nerede olursanız olun, O sizinle birlikte"⁵⁵ buyurarak kendisinin, varlık hâlinde olduğu gibi yokluk hâlinde de mümkünle birlikte olduğunu beyan etmektedir. Cem', sûfinin kendi niteliği Hakk'a ait isim ve sıfatları kendi üzerindeki Hakk'ın kendisini isimlendirdiği isim ve sıfatlardan kula ait şeylerinde kendisi üzerinde birleştirmesidir. Böylece kul kul, O'da O olur. Cem'ül-cem ise O'na ait şeyleri, O'nda ve kula ait şeyleri de O'nda toplamaktır.⁵⁶ Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın anlayışında her iki dünyada da azaptan kurtulmak için Allah birlenmelidir. İnsan, fiillerini de mahlukattan sanmamalıdır. Fiillerin sahibi, zerrelere hareket ettiren ve her varlığın müdebbiri, o Allah'tır.⁵⁷ Onun tevhid anlayışı, diğer mutasavvıflarla paralellik içindedir. Tevhidin gerekliliği olmazsa olmazlardandır.

Risaleye göre dördüncü olarak "Kişi, kalbini Allah (c.c)'a karşı güvensizlikten temizleyerek tevekküle sarılmalıdır."⁵⁸ Bu aşamada tevekküle olan ihtiyacı dile getirmektedir. Tevekkül sözlükte; güvenmek, vekil tayin etmek, bel bağlamak, havale etmek, terk etmek, bırakmak, teslim etmek, bir iş-

⁴³ Mârifetnâme s. 231.

⁴⁴ Aynı eser s.251-252.

⁴⁵ Aynı eser s.355.

⁴⁶ Cilâ. 9b.

⁴⁷ İbn Manzûr a.g.e. 3. Cilt. s.448.

⁴⁸ Cebecioğlu E. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yay. Ankara; 2000. s.659.

⁴⁹ Ebu Bekr Muhammed b. İshak Buhârî el- Kelâbâzî *et-Ta'arruf li-Mezhebi Ehli't Tasavvuf*. Şam;1986. s.195

⁵⁰ Toshihiko I. *İbn el-Arabî. The Encyclopedia of Philosophy*. 6. Cilt. London; 1969. s.555.

⁵¹ *İhyâ* 4. Cilt. s.334.

⁵² Furkân 25/43..

⁵³ *İhyâ*. 4. Cilt. s.212.

⁵⁴ *İbn Arabî Fütûhât-ı Mekkiyye*. Çev: Ekrem Demirli. Litera Yay. İstanbul; 2006. 4. Cilt. s.306.

⁵⁵ Hadîd 57/4.

⁵⁶ *İbn Arabî Fütûhât*. 2. Cilt. s.516.

⁵⁷ *Cilâ* vr.9b.

⁵⁸ *Cilâ* vr.11a.

te acizliğin ve yetersizliğin ortaya çıkması sebebiyle başka birine güvenerek işi ona teslim etmek, itimat etmek gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁹ Mutasavvıflar tevekkülü, her türlü tedbiri alıktan, gerekli tüm çabayı gösterdikten sonra işi Allah'ın takdirine bırakmak olarak anlamışlardır. Başka bir ifadeyle, Allah'ın katında olana güvenip, insanlarn elinde olana ümit bağlamamaktır.⁶⁰

Tasavvufi literatürde tevekkül konusu, birçok mutasavvıf tarafından dile getirilmiştir. Hamdûn el-Kassâr (ö. 271/884) tevekkülü, "Allah'a sınımsız yapışmak ve O'na itimat etmektir"⁶¹ diye tarif ederken, Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) "Allah'a karşı kulun var olmadan önceki gibi olması, her işi Allah'a havale etmesi ve Allah için olması"⁶² şeklinde ifade etmektedir. Zünnûn Mısrî (ö. 245/859) ise, "Nefsi Rabb olma durumundan çıkarıp kulluk yapma vaziyetine getirmektir"⁶³ diye tanımlamıştır. Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896), "tevekkül, kulluk hususunda bedenin isteklerini bir tarafa bırakmak; kalbi rububiyete bağlamak ve güç, kudret sahibi olduğu iddiasından teberrî etmektir."⁶⁴ demiştir.

Gazâlî ise tevekkülü üç dereceye ayırır. Allah'a tevekkül hâlinin birinci derecesinde, vekâlet veren bir insanın vekilinde bulunması gereken güven vericilik, her şeyi açıkça yapıp, yağcılık yapmayıp gerçeği söylemek, vekili olduğu kişinin hatasını cesaretle söylemek, işi başından savmayıp vekilin bütün haklarını savunmak durumu söz konusudur. İkinci derecede ise birincinin bütün sıfatlarından daha kuvvetli bir şekilde vekile bağlanmaktadır ki, bu da emzikli çocuğun annesine güveni gibi bir şeydir. Üçüncü derece ise en üstün tevekkül anlayışıdır ki; bu da bir ölünün, gassâlin elinde hareketsiz kalması gibi Allah'a itimattır.⁶⁵

İbrahim Hakkî'nin anlayışında tevekkül, iyi hasletler arasında yer aldığı gibi kalbin arındırılmasında da önemli bir rol oynar. Kulun kalbine do-

ğup ta onu Mevlâ'dan meşgul eden arızaları, kalpten uzaklaştırmak, Mevlâ ile olan dostluğun sevincini devam ettirmek için en iyi ilaç tevekküldür. Rızk endişesi, birtakım korku ve endişeler, bazı şiddet ve felaketler, kaza ve kader konusundaki çıkmazlarda tevekkül devreye girer. Tevekkül ile beraber, işi Allah'a havale etmek, sabır ve rıza gibi güzel hasletler, kalbe güç veren esaslar olarak ele alınmıştır.⁶⁶ Ancak Erzurumlu İbrahim Hakkî'nin tevekkül anlayışı, "kesbi ortadan kaldırma ve insanların melekler gibi yaşayabileceği" düşüncesini çağrıştırmaktadır. Bu çağrışımın da sünnete aykırı bir durum ortaya çıkardığı da söylenebilir.⁶⁷

Risaleye göre beşinci olarak "Kişi, kalbini O'nun takdirine itibar etmemekten temizleyerek teslimiyet halinde olmalı, Allah'ın iradesine saygı göstermelidir."⁶⁸ Yani kişi, teslimiyet içinde olmalıdır. Teslimiyet, mutasavvıflar için olmazsa olmazlardandır. Teslimiyet, tasavvufî terbiyede ilk yapılması gerekenlerdendir. Şeyhine muhalefet eden kimse, artık onun tarîkatı üzere devam edemez. Aynı bölgede yaşama hali, onları bir arada toplasa bile aradaki alaka ve râbıta kesilir. Bir kimse bir şeyh ile sohbet eder, ona mürîd olur, sonra kalbi ile ona itiraz ederse, sohbetteki ahdini bozmuş olur.⁶⁹ Bu bakımdan mürîd önce kendisinin hasta olduğunu kabul etmeli, sonra kâmil bir mürşidin elinde irşat olma ve manevî hastalıklarından kurtulma arzusunda samimî olmalıdır. Kendisini hasta kabul etmeyen kimse doktor aramaz, arayışında samimi olmaz, bu kimse doktoru bulsa bile teslim olamaz. Mürîd, kalbinin doktoru olan mürşidine güvenmelidir. Onun manevi tedavi işinde ehil olduğuna kesin olarak inanmalıdır. Çünkü kâmil mürşidin bu işteki ehliyeti önceki mürşid tarafından tasdik ve ilan edilmiştir. Mürşid ümmetin önüne çıkmadan önce çok ciddi bir terbiyeden geçmektedir. Nefsin bütün sıfatlarını tanımakta, onun hastalıklarını ve tedavi yollarını bilmektedir. Kendisi nefsin mutmainne makamını geçerek Allah Teala'nın sevgili bir kulu olmuş ve bundan sonra kendisine irşat izni verilmiştir. Mürîd, mürşidinin

⁵⁹ Hakim S. ss. 1228-31.

⁶⁰ Serrâc el-Lüma'. s.49.

⁶¹ Kuşeyrî A. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Tahk: Maruf Zerrik-Abdulhamid Baltacı. Beyrut; 1413/1993. s.163.

⁶² Kelâbâzî *Ta'arruf*, s.151.

⁶³ Kuşeyrî *er-Risâle*, s.165.

⁶⁴ Öztürk M. *Sehl et -Tüsteri ve Tasavvufî Tefsiri Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler*. İlmî Akademik Araştırma Dergisi Tasavvuf 2002; 3(9): 252.

⁶⁵ *İhyâ* 4. Cilt. s.259-261.

⁶⁶ *Marifetname* s.369.

⁶⁷ Aluntaş a.g.e. s.152.

⁶⁸ *Cilâ* vr.12a.

⁶⁹ Kuşeyrî *Risâle*. s.435.

verdiği manevî reçeteyi aynen uygulamalıdır. Mürşide güvendiği gibi onun verdiği ilâçlara da güvenmeli ve nefesine acı da gelse onları sabırla ve gönül hoşluğu ile devamlı içmelidir. Bu şartlara uyan kimse, inşallah derdine derman bulacak, kalbi Allah ile huzura kavuşacaktır.⁷⁰

İbrahim Hakkı'da teslimiyet, kazaya razı olmak, belaya sabretmek ve nimetlere şükretmekten ibarettir. Yani teslim olmak, zorluk ve kolaylığı, hastalık ve sağlığı, talih ve talihsizliği kısaca her hali bir saymaktır. Burada kula düşen, sebepleri yerine getirdikten sonra teslim olmaktır. Zira kulun sebepleri terk etmesi, doğru değildir. Kulun vazifesi, sebep onu terk edinceye kadar onun ardından koşmak ve daha sonra sakin olmaktır.⁷¹

Risaleye göre altıncı olarak "Kişi, kalbini O'nun için kibir ve mahlukata tekebbürden temizleyerek azametini boyun eğmekle süslemelidir."⁷² Bu aşamayı kibirden uzaklaşmak ve daha önceki aşama olan teslimiyetin devamı olarak da nitelendirilebiliriz. Kibir Arapça bir kelime olup büyük olmak, iri cüsseli olmak⁷³ soy bakımından daha büyük olmak⁷⁴ insanın kendisini başkasından büyük görmesi⁷⁵ gibi anlamlara gelir. Genellikle inat sıfatıyla birlikte bulunan kibir, insan fitratının yaratıcıya açılan pencerelerini perdeler. Ashında kibir insanı Allah'a itaatten alıkoyan batıl inançlara ve taklide yol açan psikolojik bir hastalıktır. Bu hastalık kişide sıfat haline geldiği zaman, onun iradesini elinden alır, düşünme yeteneğini perdeler, Hakk'ı şiddetle inkara ve Hakk'ın varlığının delillerini örtmeye ve batıl tasavvurlara bağlanmaya sevk eder. Çünkü kibir ve sırf kendi görüşünü beğenmek, kişiyi fikri kaymalara, batıl inançlara sapsanmaya ve onun uğruna mücadele sarf etmeye sevk eder.⁷⁶

İbrahim Hakkı'nın anlayışında kibir, ayıpların anası, günahların en büyüğü, kötü huy ve davranışların kaynağıdır. Kibir, öyle bir felakettir ki bu

kötü hasletten kurtulan her türlü gönül hastalığı ve sıkıntısından kurtulmuş olur. O, insan kalbinin bu dört kötü hasletten arındırılması için, kalbin dört faziletle süslenmesi gerektiğini söyler. Ona göre bu faziletler, insanın yapacaklarını öngörebilir olması yani uzun vadeli düşünüp aldaniş ve tembelliğe düşmemesi, işlerini ileriye düşünerek dikkatli yapması, herkese karşı alçak gönüllü davranması ve nefisini düşman bilip halka nasihatte bulunması durumunda, bu kötü hasletlerin mağlup edileceğini savunur.⁷⁷

Risaleye göre yedinci olarak "Kişi, kalbini Allah (c.c)'ın imtihanına karşı sabırsızlıktan temizleyerek Allah'ın mahlukatının eziyetine karşı hilm ve sabırla yaşmalıdır."⁷⁸ Sabır Arapça bir kelime olup tahammül etme, direnme, elem ve belalara şikâyeti terk etmek gibi manalarına gelir.⁷⁹ Tasavvufi ıstılahta ise, başa gelen musibetlerden dolayı Allah'tan başka hiç kimseye şikâyetçi olmamak, sızlanmamak, yakınmamak ve kendine acındırmamak demektir. Ayrıca sûfilerin makam olarak değerlendirildiği belli başlı makamlardan biridir.⁸⁰ Sabır, seyr ü sülûkte sâliklerin hemen hemen her aşamada ihtiyaç duydukları bir makam olduğu gibi, önemli ahlâkî kavramlardan da biridir.⁸¹

Tasavvufi literatürde kulun, kendi irâdesiyle kazandığı şeylere gösterdiği sabır, irâdesi haricinde olan şeylere gösterdiği sabır, Allah Teâlâ'nın emrini yerine getirmede gösterdiği sabır ve nehy ettiğinden uzak kalmada gösterilen sabır, kulun irâdesi dâhilinde olmayan şeylere gösterdiği sabır olarak farklı anlamlardadır.⁸²

Bu anlamda Gazâlî'ye göre sabredenler üç makam üzeredir. Birincisi, şehvetleri terk etmektir; bu, tevbe edenlerin makamıdır. İkincisi, kazâya rızadır; bu zâhidlerin sabır derecesidir. Üçüncüsü, acı ve tatlı, Mevlâ'dan gelen her şeyi hoş ve sevgiyle karşılayanların sabır derecesidir; bu sıddıkların makamıdır. Rıza makamı, sabır makamından üstün ol-

⁷⁰ *İhyâ* 2. Cilt. s.143.

⁷¹ *Marifetname* s.381.

⁷² *Cilâ* vr.13a.

⁷³ İbn Manzur. 5. Cilt. s.126.

⁷⁴ Firuzabadi M. *el-Kamusu'l-Muhit. Müessesetü'r-Risale*. Beyrut; 1993. s.602.

⁷⁵ El-İsfehâni R. *El-Müfredât*. Thk: Safvan Adnan Davudi. Daru'l Kalem. Di-
maşk; 1992. s.637.

⁷⁶ Coşkun İ. *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi*. Tekin Kitabevi. İstanbul; 2000. s.111.

⁷⁷ *Marifetname* s.355-357.

⁷⁸ Erzurumlu *Cilâ*. vr.14a.

⁷⁹ el-İsfehâni *Müfredât*. s.474.

⁸⁰ Serrâc a.g.e. s.47,48.

⁸¹ İbn Kayyim el-Cevziyye. *Medâricü's-Sâlikin*. Çev:Komisyon. İnsan Yay. 2. Cilt. İstanbul; 2005. s.258.

⁸² Kuşeyri a.g.e. s.183.

duğu gibi, muhabbet makamı da sabır makamından üstündür.⁸³ İbn Arabî, sabrı, batînî amellerin tamamını kendinde toplayan, onların anneleri konusunda görüyor. Ona göre sabır, nefse karşı amellerin en çetini olmasından dolayı şeref bakımından kişiye yeterlidir.⁸⁴

İbrahim Hakkî'da sabır, güzel ahlâkı temellendirmede ve kâmil insan tipini oluşturmada en çok faydaladığı hasletlerden biridir. Ona göre sabırla pek çok kazançlar elde edilir. Kalplerin sabrı sayesinde ayıplar örtülür. Çünkü musibet anında nefsin telaşa kapılması insanı hataya götürmektedir. Oysa sabreden kişi belalardan ıstırap duymaz. Öyleyse bollukta şükredici, kıtlıkta sabredici, felaketlere karşı vakur, şiddetlere karşı sabırlı ve dirençli olmak, insanı güzel kazançlara götürür.⁸⁵

Risaleye göre sekizinci olarak "Kişi, Allah için kalbini öfkeden temizleyerek O'nun kazasının hükmüne rıza göstermelidir."⁸⁶ Bu aşamada rıza kavramı karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği üzere Arapça bir kelime olan rıza, memnun olmak, seçmek, yetinmek, beğenmek gibi anlamlara gelir.⁸⁷ Tasavvufî anlayışta ise, ilâhî hükmün ve kaderin tecellilerinin akışı altında kalbin sükûn halinde bulunmasıdır.⁸⁸

Sûfiler nezdinde rıza kavramı ile muhabbet, kaza ve kader kavramları arasında bir ilişkinin varlığı hemen dikkati çekmektedir. Nitekim, rıza, muhabbetin semeresi olarak görülmüş ve sevenin sevdiğinin her hâlimden memnun olacağı sıklıkla vurgulanmıştır. İşte onlardan biri olan Abdurrahmân Sülemî (ö. 412/1021) şöyle diyor: "Rıza, kalbin, baştan geçen olaylara üzülmemesi, kaderin hadiseleri karşısında huzûr duymasıdır. Hâllerin değişmesi (iyi ve kötü hadiselerin başa gelmesi), râzî (rıza sahibini)'nin tutumunu değiştirmez. Rıza, ağyarın (başkalarının) üzüldüğü, şaşırıldığı olaylar başa geldiğinde sırrın sükût içinde olmasıdır. Rıza hâlimde kuvvet kazanan kimsenin gözünde,

nimetler ile mihnetler bir olur. Çünkü hepsi aynı kaynaktan gelir."⁸⁹

Gazâlî'ye göre Allah Teâlâ'yı sevmeyi ve O'nun sevgisiyle meşgul olmayı benimseyen, rızayı inkâr edemez. Çünkü gerçek manada seven, sevdiğinin her yaptığına razı olur. Bu da iki yönden gerçekleşir. Birincisi, sevgisinden ötürü acı duyuları yok olduğundan, yaralandığı hâlde acı duymaz. Savaşta bu durum böyle cereyan eder. İkincisi, kişi acı duyduğu hâlde buna razı olur, hatta rağbet ve arzu duyar. Bu istek tabiatıyla arzu duymasıdır. Bu istek tabiatı ile olmayıp, aklı ile olur.⁹⁰ Neticede rızâ makâmında kemâle ulaşan kimseler, Râbiâtü'l-Adeviyye'nin de işaret ettiği gibi Allah'ın nimeti kadar musibetlerine karşı da memnuniyet içerisindedirler. Zira sûfî, bu noktada belalarla boğuşurken bile ilahî sevginin heyecanı ile dopdolu olarak hayatını devam ettirir.⁹¹

Erzurumlu İbrahim Hakkî'da rıza, insanın ahlâkî derecesinin hangi seviyede olduğunu kişiye hatırlatır. Çünkü insan, kaza anında isyan etme veya Allah'tan gelene sabır gösterme durumunda kalır. Eğer bir kişi işlerin akışının Mevlâ'ya bağlı olduğunu ve insanların rızasıyla olmadığını farkında olursa kurtuluş ve zenginliği yakalamış olur. Çünkü rıza Mevlâ'nın en büyük kapısıdır. Bundan dolayı, kişi, Allah'ın seçimine razı olması halinde yani Mevlâ'dan gelene rıza gösterdiği takdirde, Allah onun hüznünü azaltacağı gibi, ona kalbi güzelliklerde hediye etmektedir.⁹²

Risaleye göre dokuzuncu olarak "Kişi, kalbini Allah (c.c)'in vekilliğine sadakatine refakat etmekten temizleyerek O'nun mülkünden hakiki fakirlikle süslemelidir."⁹³ Fakr, fakir olmak, malı gitmek, muhtaç olmak, yoksulluk çekmek gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁴ Tasavvufî manada ise; sâlikin hiçbir şeye malik ve sahip olmadığını şuurunda olması, her şeyin gerçek malik ve sahibinin Allah olduğunu idrak etmesidir. Sâlikin kendisini daima Allah'a

⁸³ *İhyâ* 4. Cilt. s.69.

⁸⁴ Hakîm S. s.676-677.

⁸⁵ *Marifetname* s.391.

⁸⁶ *Cilâ* vr.15a.

⁸⁷ el-İsfehânî a.g.e. s.356.

⁸⁸ Serrâc a.g.e. s.50.

⁸⁹ Sülemî A. *Risâleler*. Çev: Süleyman Ateş. Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara; 1981. s. 27.

⁹⁰ *İhyâ* 4. Cilt. s.347.

⁹¹ Kuşeyrî a.g.e. s.195.

⁹² *Marifetname* s.401.

⁹³ *Cilâ* vr.16a.

⁹⁴ el-İsfehânî. *Müfredât*. s.576-577.

muhtaç bilmesi, Allah'ın hiçbir şeye ihtiyaç duymadığının farkında olmasıdır.⁹⁵

Onun vurgulamaya çalıştığı fakrı, tasavvuf tarihi boyunca birçok mutasavvıf savunmuştur. Ancak sûfler, fakrı çeşitli derecelerde değerlendirmişlerdir. Bunun en genel ayrımı, zâhirî fakirlik ve bâtinî fâkirliktir.⁹⁶ Tasavvufta asıl olan batını/manevî fakirlik olduğu için, bazı sûfler, zâhirî/sûrî fakirlikten söz etmemeye özen göstermişlerdir. Eğer zâhirî fakirliği anlatımlarında kullanmışlarsa, bunun sebebi, manevî fakirliği daha iyi anlatabilmektir. Sülemî, fakr kavramı üzerinde çok fazla durmasına rağmen sûret fakirliğine ancak Kur'ân-ı Kerim âyetlerini açıklarken değinmiştir.⁹⁷

Gazâlî ise fakrın derecesinin, bu makamda olan kişinin durumuna göre farklı isimler alacağını ifade etmiştir. O, fakirliğin derecesini, malını kaybeden insanı örnek vererek izâh eder. Fakirin birinci hâli, muhtaç olduğu mal kendisine verilse de ondan hoşlanmaz ve onu çirkin karşılar. Kendini meşgul edeceğini düşünerek, şerrinden korunmak için ondan kaçır. En üstün hâli zühddür ve sahibine de zâhid denir. İkincisi, bu mala heves etmediği gibi eline geçmekle ne sevinir ne de üzülür. Buna da rıza, sahibine de râzî denir. Üçüncüsü, malın varlığı, yokluğundan daha sevimli olmaktır. Bu mala rağbeti olmasına rağmen peşinden koşmaz. Fakat mâl kendiliğinden gelirse, buna sevinir, memnun olur. Buna da kanâat, sahibine de kânî denir. Dördüncüsü, servet hevesi olup, imkanı olsa zahmetine katlanarak onun peşinden gidecek ve aramayla meşgul olacak olan kişiye de hâris denir. Beşinci, elinde olmayan servete muhtaç olma hâli olup, buna da muztâr denir.⁹⁸

İbrahim Hakkı'nın anlayışında fakr olmaksızın sâlikin seyr yolunda ilerlemesi mümkün değildir. Bu açıdan onun fakr anlayışı kendinden önceki sûflerle aynı doğrultuda gelişmiştir.

Risaleye göre onuncu ve son olarak "Kişi, kalbini O'nun dışındakilere karşı hakiki varlığın ispa-

tından temizleyerek, nefsini kendi mecazî vücudunun nefyi ile Allah (c.c)'ta fenâ olmakla süslemelidir."⁹⁹ Tasavvufta fenâ; sâlikin nefsinin kötü sıfatlarının silinerek, fiillerini, sıfatlarını ve benliğini Allah'ın sıfatlarında ve zâtında yok olarak, kendini görmekten tamamen uzaklaşmış bir bilinç düzeyinde Allah ile kâim olduğunu idrak ederek, kulun kendi irâdesine göre değil, Allah'ın irâdesine göre hareket etmesidir.¹⁰⁰

Mutasavvıflara göre cehâletin yok olması fenâ, ilmin ortaya çıkması bakâ; ma'siyetin yok olup gitmesi fenâ, tâatin ortaya çıkması bakâ; gafletin ortadan kalması fenâ, kulda zikrin ortaya çıkması bakâ; kendi hareketlerini görmemenin meydana gelmesi fenâ, kulun görendiği ilim ve ma'rifet sayesinde Allah'ın yardımını görme duygusunun meydana çıkması bakâ şeklinde anlaşılmıştır. Allah'ın emirlerine muhâlefetin sona ermesi fenâ, emirlere muvâfakat ile hareket etmek ise bakâ hâli olarak değerlendirilmiştir. Daha genel bir ifadeyle kötü ahlâktan uzaklaşmak fenâ, güzel ahlâk ile vasıflanmak ise bekâ hâli olarak görülmüştür.¹⁰¹

Sûflerce "fenâ", birlik hayatı adıyla kişinin dünya ile olan ilgilerden olduğu kadar, kendi ferdi benliğinden de bütünüyle vazgeçme durumudur. Şahsî irade ve benliğin bu erimesi mistiği, arzu ettiği gayeye ulaştırır bir merhaledir. Bu gaye, şüphesiz ki, Allah'a ulaşma ve Allah'ın birliği ve sıfatları içerisinde erimendir. Birleşme, aynı zamanda nefis tasfiyesinin son durağıdır. Kendi nefsinin bütün dünyevî arzularından temizleyen sûfi, artık Allah'ın birliğinde bir varoluş duygusunu yaşar. Şüphesiz bu, bir aynileşmedir; ancak özde değil sıfatta bir birliktelik hâlidir.¹⁰²

İbrahim Hakkı'nın anlayışında fenâ ulaşılması için uğraş verilebilir. Fenâ yolundaki insan, bu son aşamaya gelinceye kadar belli bir terbiyeden geçmiş kabul edilir. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki bu risâlenin üzerinde durduğu muhabbet, sevgiliye bütün varlığıyla teslim olmaktır. Bu teslimiyet öy-

⁹⁵ Serrâc a.g.e. s.46.

⁹⁶ Hücviri A. *Keşfü'l-Mahcûb*. Haz: Süleyman Uludağ. Dergâh Yay. İstanbul; 1996. s.100.

⁹⁷ Sülemî *Risâleler*. s.142-156.

⁹⁸ *İhyâ* 4. Cilt. s.190-191.

⁹⁹ *Cilâ* vr.17b.

¹⁰⁰ Serrâc a.g.e. s.334.

¹⁰¹ Sühreverdî Ş. *Avârifü'l-Maârif*. Çev: İrfan Gündüz-H. Kâmil Yılmaz. Erkam Yay. İstanbul; 1993. s.648.

¹⁰² Hökelekli H. *Din Psikolojisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara; 1993. s.326-327.

le bir hal almalı ki kişide benlikten bir iz kalmayıp kendinden büsbütün geçerek sevgiliye kavuşmayı arzu etmeye kadar varmalıdır. Yine muhabbet elde edemediğin geçici zevk için tasalanmama ve gaflette düşüp Allah'ı zikirten uzak kalınan her vakit için üzülmektir. Ona göre sevgi, gerçekte zevkî bir hadisedir. Onu sahibinden başkası bilemez. Ona hasret çekilerek ulaşılır. O, şevk nurudur. Tek ve sonsuz hakikatin zatına yine zatiyla idrakinden parıldar. Böyle bir sevgiyi "Sen olmasaydın, kâinatı yaratmazdım" ilahi hitabının muhatabı olan Allah'ın sevgilisi Hz. Muhammed'in bileceğini söyler. Ona göre sevgi, her zorluğu kolay ve her çirkini güzelleştiren bir özelliğe sahiptir. Çünkü seven, sevgilisinin sahip olduğu sıfatları kazanmaya çalışır ve ona ait, onu ilgilendiren her şeyden bir mutluluk ve sevinç elde eder." Bu sevgili Allah olunca da kişi Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmış olur.¹⁰³

Bunların yanında Erzurumlu İbrahim Hakkı, kibir, haset, cimrilik, yalalaklık, iki yüzlülük, israf, cehalet, makam sevgisi, nankörlük, kin beslemek, sözünde durmamak, açgözlülük, övülme tutkusu, korkaklık, acımasızlık, başkalarının başına gelene sevinmek, hıyanet, inat, azgınlık gibi elli kötü huydan kalbin arındırılması gerektiğini söylerken kalbin güzelleşmesi için yetmiş yedi güzel haslete sahip olmayı da önermektedir.¹⁰⁴ Erzurumlu İbrahim Hakkı, insanın kemâle ermesinde bir merkez olarak gördüğü kalbi, kötü hasletlerden korumak için, kalbin iyi hasletlerle donatılmasının önemini sıkça tekrar eder. Çünkü kalp, heva ile aklın çatışma alanıdır. Aklın galip gelmesi ile nice hikmetler ve ahlâk güzelliğine ulaşılır.

■ CİLÂU'L-KULÛB RİSÂLESİNDE ALLAH'A YAKLAŞMANIN AŞAMALARI

Erzurumlu İbrahim Hakkı, muhabbetullahâ vâsıl olmak için ehlullahtan olunarak kalpte mâsivâdan hiçbir şeyin kalmaması gerektiğini risâle boyunca anlatmaktadır. Orijinal halini bozmadan kendi ifadeleriyle söyleyecek olursak: "Dikkat edin! Allah (c.c)'ı bilen, âriflerin kalbidir. Eğer kalbinin Allah'ın cenneti olmasını, orada ins ve Allah (c.c) ile be-

raber huzur bulmak istiyorsan Allah (c.c)'a bir adım yaklaş. O'nun sana bir zira yaklaşması ve O'nun sende tecelli etmesi için Allah (c.c)'ın evi olan kalbini boşaltıp Allah (c.c)'a bir zira yaklaş. Allah (c.c)'ın sana yaklaşması ve seni sevmesi için, kalbi evliyaullahın sıfatlarının cevherleri ve helallerle doldur. Nitekim senin kulağın ve gözün olarak Allah (c.c) ile duyar ve görürsün. Nihayette Allah (c.c)'ın ahlâkıyla ahlaklanarak kalbini ağıyardan boşaltıp kalben Allah (c.c)'ın arşına dönersin. Kalbin sende fanî Allah (c.c) ile bâki olur. Helal yoldan yemeği ve uykuyu, dört saat gece uykusuna doğru tedricen azaltıp, zikrullahı arttırarak Allah (c.c)'a yakınlaşırsın. Lâ ilâhe illallâh kelimesini ne kadar çoğaltırsan kalbinin cilâsı sana yaklaşır ve Allah (c.c) sana tecelli eder. Eğer kötülüğü emreden nefis, seni Allah (c.c)'a yönelmekten alıkoyuyorsa onu iki gün aç bırakarak zayıflat ve Allah (c.c) yolunda onunla mücadele et. Ta ki edeplensin ve seni Allah (c.c)'ın zikrinden alıkoyamasın."¹⁰⁵

Bu sebeple Erzurumlu İbrahim Hakkı, Allah (c.c)'ın evi olan kalbe yakışmayan vasıfları on kısma ayırır. İnsan, kendisine yakışmayan bu vasıflardan kalbini uzaklaştırmalıdır. Bu vasıflar kısaca şu şekilde sıralanabilir:

- i. Allah (c.c)'tan başkasına muhabbet etmek.
- ii. Allah(c.c)'tan gaflet etmek.
- iii. Allah (c.c)'a şirk koşmak.
- iv. Allah (c.c)'a itimat etmemek.
- v. Allah (c.c)'ın takdirine itibarı terk etmek.
- vi. Allah (c.c)'ın imtihanı hakkında şikayet etmek.
- vii. Allah (c.c)'ın kazasına öfkelenmek.
- viii. Allah (c.c)'ın halkına tekebbür etmek.
- ix. Allah (c.c)'ın emanetine ihanet etmek.
- x. Allah (c.c)'tan gayrının hakiki bir varlık olduğuna inanmaktır.¹⁰⁶

Erzurumlu İbrahim Hakkı, bu istenmeyen vasıfların dışında Allah (c.c)'ın evi olan kalbe yakışan vasıfları da on kısma ayırmaktadır. Şöyle ki:

¹⁰³ *Marifetname* s.435-465.

¹⁰⁴ *Mârifetnâme* s.358.; Bu yetmiş yedi haslet için bk. *Mârifetnâme* s.359.

¹⁰⁵ *Cilâ* vr.4b-5a.

¹⁰⁶ *Cilâ* vr.5b.

- i. Allah (c.c)'a muhabbet etmek.
- ii. Allah (c.c)'a teveccüh etmek.
- iii. Allah (c.c)'ın efâlini birlemek.
- iv. Allah (c.c)'a tevekkül etmek.
- v. İşleri Allah (c.c)'a havale etmek.
- vi. Allah (c.c)'ın imtihanına sabır göstermek.
- vii. Allah (c.c)'ın kazasına rıza göstermek.
- viii. Allah(c.c)'ın azametine boyun eğmek.
- ix. Allah (c.c)'ın mülküne karşı kendi fakrını bilmek.
- x. Allah (c.c)'ın bakâsında fenâ olmaktır.¹⁰⁷

Ona göre insan, kalbini kendine yakışmayan kötü sıfatlardan temizleyip cevher olarak kabul edilen bu iyi sıfatlarla süslediğinde Allah (c.c)'ın evliyasının yoluna sulûk etmiş olur. Kalp ve ruh Allah (c.c) ile mutmain olur. Allah (c.c)'ın hitabına kâbil olmuş olur. Nitekim âyetteki: "Ey mutmain olmuş nefis! Rabbinin huzuruna razı olunmuş olarak gir! Kullarımın arasına katıl ve cennetime gir!"¹⁰⁸ hitabı da yerine getirilerek Allah (c.c)'ın davetine icabet etmiş olunur. Böylece bir kul olarak Allah'ın huzuruna girilip Allah (c.c)'ın sevdiklerinden olunur. Bu mertebede kul, Allah (c.c)'tan razı hale geldiği için Allah (c.c) katında da razı olunanlardan olup ehlullah zümresine ilhak olur.¹⁰⁹

Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Cilâu'l- Kulûb'da* kalbe yakışan on ayrı vasfı, fasıllar halinde ele almaktadır. Bu bölümde, bahsi geçen fasıllardan kendi ifadelerimizle öz bir şekilde bahsedeceğiz. Fasılların hepsi "ey fenâ fillâh makamındaki kardeşim!" hitabıyla başlamaktadır. Daha sonra o fasılla ilgili yapılması gerekenler adım adım anlatılmaktadır.

BİRİNCİ FASIL: HUBBULLAH

Allah (c.c) yolundaki kişi, kalbini Allah (c.c)'tan başkasının muhabbetinden temizleyerek hubbullah ile süslemelidir. Allah (c.c)'tan başkası sevilmelidir. Çünkü hubb, Allah (c.c)'a mahsus bir

cevherdir. O, Allah (c.c)'tan başkasına tasarruf edilemez. Eğer bir kimse ya da bir şey sevecekse Allah için sevilmelidir. Nitekim Allah (c.c) insanı sevdiği şeylerle imtihan eder. Şayet insan, Allah (c.c)'ın şeriatına aykırı olarak kötü huylarla hareket ederse, eziyet çeker. Çünkü dönüş, ancak Allah (c.c)'adır. Zira insana yegane arkadaş ve vefalı dost sadece Allah (c.c)'tır. Fikirleri insana ilham eden ve sırları saklayan yine O'dur. Ayıpları çokça örten ve günahlarını bağışlayan yine O'dur. İnsana en yakın yardımcı, samimî arkadaş ve yoldaş yine O'dur. İnsanın kalbi, O'nun cemalinin aynası ve O'nun vîsalinin halvetidir. İnsan, nerede olursan olsun Allah ile beraberdir. Bir işte Allah yoksa, o işte devamlılık mümkün değildir. Dolayısıyla insan, O'nun dışındaki herkesten yüz çevirip kalbini O'nun sevgisi için boşaltarak her an O'nu zikretmelidir. İnsan, ancak bu halde ehlullah zümresinden olup kalbini muhabbetullahla ilhak edebilir. Nihayetinde kalpte Allah (c.c)'la beraber olmanın huzuru yaşanabilir.¹¹⁰

İKİNCİ FASIL: ALLAH (c.c)'A TEVECCÜH

Allah (c.c) yolundaki kişi, Allah (c.c)'tan gafil olmaktan uzaklaşıp O'na teveccüh ile zînetlenmek için kalbini temizlemelidir. İnsan, Allah (c.c)'ı kalbinden uzak tutmamalıdır. Çünkü kalp, Allah'ın kapısıdır. O, her an insanla beraber olduğundan kalpleri de görebilmektedir. Çünkü O, insana kendinden bile daha yakındır. İnsan, Allah (c.c) ile sevinip mutlu olabilmelidir. O'nu kendisinin dışında aramaktan vazgeçmelidir. Zira kalp, Allah'ın evidir. Dolayısıyla insan, O'nu kalbinde arayıp bulmalıdır. Her kimin, niyeti Allah (c.c)'a yakınlaşmaksa, dilleri Allah (c.c)'tan neler kazandığını anlatmaktan yorulur. Kimin de niyeti Allah (c.c)'ın dışında olan şeyler ise diller, Allah (c.c) tarafından ne kadar ziyana uğrayıp kaybedildiğini anlamaktan yorulur. İnsan, niyetini iki dünyadan da uzaklaştırıp nefisine tâbi olmaktan kurtulmalıdır. Çünkü dünya ehlinin niyeti, umudu ve duası, Allah (c.c)'tan kendi paylarını talep etmektir. İşte bu da, onları Allah (c.c)'ı zikretmekten alıkoyar. Bazıları ne kendi nefislerinin düşmanlığını ne de Allah (c.c)'ın kendile-

¹⁰⁷ *Cilâ* vr.5b.

¹⁰⁸ *Fecr* 89/28.

¹⁰⁹ *Cilâ* vr.5b.

¹¹⁰ *Cilâ*. vr.6ab-7a.

rine olan inayetini anlıyorlar.¹¹¹ Bilakis onlar kendi nefsleri için Allah (c.c)'a ibadet ediyorlar. Dünya ehli, Allah (c.c)'ın mahlukatına karşı zillet içinde davranarak nefslerini severek kendilerine hizmet ederler. Nefsleri için kalpleri kırar, Allah (c.c)'tan utanmazlar. Öldükten sonra, Allah (c.c)'a karşı edebi terk etmelerine pişman olurlar. Çünkü kalpleri yıkmak, Allah (c.c) katında günahların en büyüğüdür. Bunun karşısında da kalpleri memnun etmek Allah (c.c) katında en sevimli ibadetlerdendir. Nefs, insana kötülüğü emreder ve Allah'a itaat etmekten de men eder. Bundan dolayı insan, sürekli istemekten vazgeçerek Allah'a hamd ederek mutlu olmalıdır. İnsan, her ne halde olursa olsun Allah'ı anmaktan vazgeçmeyerek teveccüh etmelidir.¹¹²

ÜÇÜNCÜ FASIL: ALLAH (c.c)'İN EF'ÂLİNİ BİRLEMEK

Allah (c.c) yolundaki kişi, Allah'a şirk koştuktan vazgeçip, Allah'ın fiillerini tevhid ile süslemek suretiyle kalbini temizlemelidir. İnsan, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşturmamalıdır. Her iki dünyada da azaptan kurtulmak için Allah'ı birlemelidir. İnsan, fiilleri mahlukattan da sanmamalıdır. Fiillerin sahibi, zerrelere hareket ettiren ve her varlığın müdebbiri, o Allah'tır. Aynı şekilde kalpleri evirip çeviren, dilleri konuşuran yine Allah (c.c)'tır. Bu konuda Peygamber (s.a.v.) buyuruyor ki; "Kulların kalpleri Allah (c.c)'ın iki parmağı arasındadır."¹¹³ Yani, kulların kalbi, O'nun lutfu ile kahrı arasındadır. Her şeyde tasarruf sahibi olan ve her şeyde bilfiil etkili olan yine O'dur. Allah'ın etkisi içinde akıllar, ruhlar, yıldızlar, felekler, tabiat ve bütün mahlûkat vardır. Ayrıca madenler, nebâtât, hayvânât, insanlar ve âletler gibi her şey O'nun elindedir. İnsan, istikamet yolunda olanlardan olmak için bütün fiilleri Allah'a bağlamalıdır. İnsan, Allah (c.c)'ın verdiği terbiyeden dolayı, kimseye eziyet edemez ve hiçbir müminin de kalbini kırmaz. Aksi halde kişi, Allah (c.c)'ın Kâbe'sini yıkmış olur. Yaratılmışları Yaratana bırakarak fiillerinde hata yapmaktan kaçınmalıdır. İnsan, gazap ve şehvet büyüğünden kurtulup O'na karşı hâlis

bir kul olmalıdır. Bütün mahlûkâta karşı da şefkat ile yaklaşabilmelidir. İnsan, kalbini ancak O'nun birliğiyle birleştirerek halvete vâsıl olacaktır.¹¹⁴

DÖRDÜNCÜ FASIL: ALLAH (c.c)'A TEVEKKÜL

Allah (c.c) yolundaki kişi, kalbini Allah (c.c)'a karşı güvensizlikten temizleyerek tevekküle sarılmalıdır. İnsan, hiçbir kimseden korkmadan "Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh" diyerek rahatlamalıdır. Her şey Allah (c.c)'ın izniyle olduğundan insan, asla vesveseye kapılmamalıdır. Allah'ın kendisine her şeyden daha yakın olduğunu unutmadan tevekkül etmelidir. İnsan, O'ndan başka hiçbir kimseye ve hiçbir şeye güvenmemelidir. Çünkü her şey, ama her şey Allah (c.c)'ın elindedir. Zira işleri kolaylaştıran ve kusurları tamamlayan yine o Allah (c.c)'tır. Hâzır olan muîn ve nâsır olan hâfız, o Allah (c.c)'tır. Eğer bir kaya, bir dağın başında insana doğru hareket edip yuvarlanırsa ondan korkmamalı ve Allah'a güvenilmelidir. Allah (c.c)'a tevekkül kalesine sığınan kişi, Allah (c.c)'ın sevdiklerinden olabilir. Ruhu bunaltan şüphelerden ve kalbi Allah (c.c)'tan meşgul eden hayallerden kurtularak tevekkül makamına ulaşılmalıdır.¹¹⁵

BEŞİNCİ FASIL: ALLAH (c.c)'A TESLİMİYET

Allah (c.c) yolundaki kişi, kalbini O'nun takdirine itibar etmeme duygusundan temizleyerek teslimiyet halinde olmalı, Allah'ın iradesine saygı göstermelidir. Zira geleceğin sahibi o Allah'tır ve bütün işler O'nun takdirindedir. İnsan, her işini Allah (c.c)'a teslim etmelidir. Çünkü işlerin akıbet hallerinin ilmi Allah (c.c)'a mahsustur. İnsan, Allah'tan uzaklaşmamak için Allah'ın dışında hiçbir şey istememelidir. İnsan, hiçbir şeyde kararını kesin hükümle vermelidir. Çünkü fail-i muhtar o Allah (c.c)'tır. Eğer kalp, Allah (c.c)'ın muradının ne olduğu konusunda ihtiyarsız kalsaydı ruhu, kalpten ayrı Allah (c.c) ile ünsiyetin halvetinde olurdu. Bu yüzden Allah (c.c)'ın takdirine aykırı olan, tedbirin karışıklığından kurtularak intizar, mahrumiyet ve gaflet ateşiyle yanmamak için işleri Allah'a teslim etmek gerekir. İşler Allah (c.c)'ın ilminde vakitlerine bağımlıdır. Dolayısıyla insan, bir işte acele et-

¹¹¹ *Cilâ* vr.7ab-8a.

¹¹² *Cilâ* vr.8b-9a.

¹¹³ Tirmizi 2226.

¹¹⁴ *Cilâ* vr.9b-10ab.

¹¹⁵ *Cilâ* vr.11ab.

memeli, gamlanmamalı ve hatta kader Allah (c.c)'ın takdirine göre işleyene kadar her an O'nu anarak tedbirini O'nun takdirine bırakmalıdır. İnsan, böyle yaparsa ehlullah zümresinden olmuş olur.¹¹⁶

ALTINCI FASIL: ALLAH'IN İMTİHANINA SABRETMEK

Allah (c.c) yolundaki kişi, kalbini Allah (c.c)'ın imtihanına karşı sabırsızlıktan temizleyerek Allah'ın mahlûkâtının eziyetine karşı hilm ve sabırla yaşamalıdır. İnsan, kendisine cefanın yaratılardan değil Allah'tan geldiğini bilmelidir. İnsan, ne bir eziyetten endişelenip üzülmeli; ne de bir illetten tedirgin olmalıdır. Çünkü bunlar, Allah'ın imtihanlarıdır. Yaratılanlar ve sebepler bir asa gibi O'nun elindedir. Allah, imtihanı insanı terbiye etmek için yaratmıştır. Zira kalpleri evirip çeviren ve dilleri konuşuran o Allah (c.c)'tır. Bedenleri hareketlendiren ve varlıklarda tasarruf sahibi olan yine o Allah (c.c)'tır. Allah, kendi davetine icabet edilsin diye insanı huzuruna çağırıyor. Eğer nankör nefis imtina ederse Allah (c.c) onu imtihan asası ile güder O'nun cefası insana vefadır. Hiçbir şey, insanların elinde değildir, zîra tasarruf O'na aittir. El-Mu'tî, el-Mâni', ed-Dâr, en-Nâfi' o Allah (c.c)'tır. İnsan, akılsızların sohbetini onların eziyetlerine katlanmak suretiyle Allah (c.c)'ın takdirinin de yardımıyla rıza makamına ulaşmak için ganimet bilirken; insanların bazısını da ne düşman ne de dost olarak görmelidir. Çünkü insanın düşmanı, kendi nefsidir ve dostu da Allah (c.c)'tır. Bu yüzden her saat O'nu anarak imtihanına sabretmelidir. İnsan, kalbini sabırla O'nun hükmüne vererek O'nun ünsiyetinin huzuruna varabilmelidir.¹¹⁷

YEDİNCİ FASIL: ALLAH'IN KAZASINA RİZÂ

Allah (c.c) yolundaki kişi, Allah için kalbini öfkeden temizleyerek O'nun kazasının hükmüne rıza göstermelidir. İnsan, Allah'ın bütün fiillerine razı olup kahrın içinde lutuf ve zararın içinde fayda bulabilmelidir. Allah (c.c)'ın kudreti, diken içindeki gül gibidir. İnsan hakkında takdir edilen her iş, Allah (c.c)'ın ilminde vardır. İnsan için O'nun emriyle levh-i mahfuzda yazılmıştır. Bundan dolayı

insan O'na razı olup takdiri ile vaktinde O'nu hazır bulmalıdır. İnsan, hiçbir şey de istememelidir ki, onun için meydana gelecek vakti beklemesin. Böylece insan, irade sahibi olmaktan, istemekten, beklemekten, korkudan, hayal kırıklığından, başkasından istemekten kurtulabilsin. Nihayette insan, kazaya razı olmalı ki hürmetine de razı olup Allah (c.c)'ın emanında saadetle, rahat içinde emniyetle yaşayabilsin. Ruhun ve kalbin rahatı, Allah (c.c)'ın kazasına rıza iledir. Muhtaç olmama şerefi ve fuh Allah (c.c)'ın hükmüne teslim makamıdadır. Huzur toplantısında gam ve sürûrun birleşimi Allah (c.c) iledir. Sağlık ve hastalık, Allah (c.c) ile ünsiyet meclisinde birdir. Böylece insan, her nefeste O'nu anarak kazasına öfkeyi terk edip evliyaullah zümresinden olacaktır.¹¹⁸

SEKİZİNCİ FASIL: ALLAH'IN AZAMETİNE BOYUN EĞMEK

Allah yolundaki kişi, kalbini O'nun için kibir ve mahlûkâta tekebbürden temizleyerek azametene boyun eğmekle süslemelidir. İnsan, Allah (c.c)'ın huzurunda kendi nefsiyle böbürlenmemeli hiçbir yaratılana karşıda da kibirlenmemelidir. İnsan, kalp sarayını kendini rezil ederek beğenmekten, kibrinden ve küçümseyerek bakmaktan Allah için temizlemelidir. İnsan, Allah katında toprak misali nefsin tanıyarak kalp bostanından kibir kayasını söküp atmalıdır. Allah (c.c)'ın nazar ettiği mahalden enaniyet tozlarını kalbi bozacağı için silip temizlemelidir. Zira kalp, Allah (c.c)'ın nurunun aynasıdır. Bu yüzden insan, nefsin bütün mahlûkâtın en fakiri, en küçüğü, en alçağı ve en âdîsi olarak kalbine tanıtılmalıdır. İnsan, Allah'ın huzurunda herkesi en zengin, en büyük, en önemli, en evlâ ve en yüksek olarak görebilmelidir. İşte bu kalpteki boyun eğme, ehlullah için en büyük ikisirdir. İnsan, nefsin Allah (c.c) için boyun eğerek hor görmelidir. İnsan, bu hor görmeyi Allah ile kendi arasında saklı tutarak hiçbir yaratılana da göstermemelidir; Allah (c.c) için insanlara mertebelerine göre tevazu ile davranmalıdır. Allah (c.c)'ın esrarını korumak için insanlar ile akıl seviyelerine göre konuşulduğu gibi, insanların kalpleri ibadet niyeti ile hoş tutulmalıdır. Böylece kalpler

¹¹⁶ *Cilâ* vr.12ab.

¹¹⁷ *Cilâ* vr.13ab-14a.

¹¹⁸ *Cilâ* vr.14ab-15a.

de O'nun mahbubu olur ve O'nun katında makbul olur. Her halde Allah anılmalı ki, kalpten kibir sökülüp atılabilsin.¹¹⁹

DOKUZUNCU FASIL: ALLAH (C.C.)'İN MÜLKÜNDEN FAKR

Allah yolundaki kişi, kalbini Allah (c.c)'in vekilliğine sadakatine refakat etmekten temizleyerek O'nun mülkünden hakikî fakirlikle süslemelidir. O'nun hiçbir mülküne refakat edilmemelidir. İnsanın yanında bulunan mal, mülk, köle, evlât, yol, cisim, ruh, bütün hassaslarıyla akıl ve kemal ile kuvvetin hepsi O'nundur. İnsan, ne varlığı ne bolluğu, ne hâli, ne malı, ne kavlen ne de fiilen kendine nispet etmemelidir. Bunları insanın yanına savunmasız bir şekilde bırakmıştır; ancak hepsi O'nun emanetidir. İnsan, ne zamana kadar O'nun mülküne refakat ederek bu ağır emanetleri taşıyabilir. Eğer insan, bu emanetleri gününden önce sahibine teslim edecekse o sahip, Allah (c.c)'tır. Böylece insan, dünya tasalarından ve âhiret kederlerinden kurtulup, Allah ile birlikte rahat içinde olacaktır. Ayrıca O'nun emanetine refakat etmekten kaynaklanan bütün elemeler, kederler, fitneler ve musibetlerden de kurtuluşa erilir.¹²⁰

ONUNCU FASIL: BAKÂULLAH'TA FENÂ

Allah yolundaki kişi, kalbini O'nun dışındakilere karşı hakiki varlığın ispatından temizleyerek, nefsinin kendi mecazî vücudunun nefyi ile Allah (c.c)'ta fenâ olmakla süslemelidir. İnsan, O'nun hakiki varlığına karşı kendi varlığını karşılaştırmaya kalkmamalıdır. Bunu yaptığı takdirde günahların en büyüğü olan şirke bulaşmış olur. İnsan, enaniyet zindanından O'nun birliğinin fezâsına çıkmalıdır. Böylece varlığının sarayı, açlık, uyanıklık ve zikrullah ile kazanıp O'nun varlığının hazinesi insanın kalbinde görünebilsin. O'nun birliğinin denizi insanın ruhunda dalgalansın. Hikmet pınarları, O'nun denizinden, insanın kalbine ve oradan da diline dökülsün. Her kim enaniyetinin yükselmisinden kendini kurtarırsa, O'nun fazlıyla zamanın sultanı olur. Her kim de nefsinin yok ederse o kişi O'nunla bâkidir kalır. İnsan, her defasında O'nu anmalı ve her zerrede O'nun nuruna şahitlik yap-

malı ki, O'nun azametine yakışmayan şeylerde O'nu tenzih edebilsin. İnsan, kendi varlığıyla fânî ve O'nun varlığıyla bâki olmalı ki, evliyaullahın mertebesine ulaşabilsin. İnsan, birlik şarabıyla sarhoş olup O'nun nefes denizinde yüzerek mekân ve zaman kaydından kurtulabilsin. O'nunla birlikte makbul bir hayret ile O, insanın yanında ezel, ebed, sûret, zâhir ve bâtın olarak her şeyi hakkıyla bilendir.¹²¹

ALLAH'A YAKLAŞANLARIN ÖZELLİKLERİ

Risâlenin sonunda Allah'a yaklaşanların özelliklerini Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın dilinden şu şekilde ifade edebiliriz. "Hiçbir şey seni O'nun huzurundan engelleyemez. Çünkü sen, her nefeste O'nun muhabbetinin ve marifetinin şarabından bir kadeh içersin. O'nun muhabbetiyle teneffüsün kadrini bilirsin. Ne yemek, ne kelam, ne ailenle oynaman, ne uyku bir an bile seni O'na ünsiyetten alıkoyamaz. Yaratılanı ve O'nu severek iki zıddı bir arada tutarsın. İnsanlarla konuşursun ama kalbin Allah (c.c) ile ünsiyet halindedir. İnsanlarla bedenle arkadaşlığını sürdürürsün; ama ruhun O'nun yanındadır ve insanlar seni kendilerine yakın zanneder. Halbuki sen, O'na yakınsındır. Onlarla şefkatle dostluk ederken O'nunla edeple dostluk edersin. İnsanlarla ilişki kurarsın ve onlara Allah (c.c) için yumuşak davranırsın. Allah (c.c)'a muhabbetinden dolayı mü'minlere lütufla muamele eder, yumuşak dille konuşursun. İnsanlara akıl seviyelerine göre hitap eder ve O'na saygıdan dolayı vahdet sırlarını gizlersin. Sen onları sakladığın / koruduğun gibi Allah (c.c) da seni muhafaza eder. Bütün hallerinde bütün fiil ve sözlerinin O'nun rızasına uygun olduğunu görürsün. Olağana muhalif ama O'nun şeriatına uygun olan işlerden sakınmazsın. Allah yolunda hiçbir kınayıcının kınaması seni ilgilendirmez. Onun yarattıklarına yalandan aldatmaktan sözünden dönmekten, hileden, oyundan, ihanetten, hıyanetten, sövmekten, gıybetten, eleştiriden ta'n etmekten, lânetten, yalan sözden ve eziyetten kaçınırsın. Arınmış nefsin onun haram kıldığı bütün her şeyden nefret eder. Onun ahlâkıyla ahlâklanmak suretiyle ayıplar örtülür, sıkın-

¹¹⁹ *Cilâ* vr.15ab-16a.

¹²⁰ *Cilâ* vr.16b-17a.

¹²¹ *Cilâ* vr.17b-18ab.

tılar feraha kavuşur ve kalpler hoş olur. Yemeğin, uykun, kıyafetin, kelâmın lillâh ve fillâh için olur. Ehlullah havassından olduğun halde yer, uyur şaka yapar konuşur, avam gibi giyinirsin. Dış görünüşünle insanların korkularında ve hüznlerinde onlara uyarsın. İçin ise Allah ile devamlı bir sürûr halindedir. Vahdet ve muhabbet esrarlarını onun yarattıklarından ve ehil olmayanlardan gizlersin. Kalbinin hallerini onunla kendi aranda ebediyen saklayarak "O Allah'a hamd olsun ki, bizi bu cennete erıştirdi. Eğer Allah Teâla bizi muvaffak kılmısaydı kendiliğimizden biz bir yol bulamazdık."¹²² diye söylenir.

MÜNÂCÂT

Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Cilâu'l- Kulûb'un* sonunda münâcâta da yer vermiştir. Bir kısmı onun dilinden şöyledir:

"İlahî, sana hamd edip şükretmede benim işimi kolaylaştır. Zikrin ve fikrinle kalbim tatmin olsun diye muhabbetin ve şükürle göğsümü genişlet! Amin ya Allah.

İlahî, sevdiğin şeyde ve razı olduğun her güzellikte beni muvaffak kıl. Her ayıp ve kusurdan şeriat kalene sığınmak için beni göz açıp kapayıncaya kadar bile ne nefsim ne de kimseye bırakma! Amin ya Allah.

İlahî, sevginin tadını afiyetle tatmam için beni aşâğılık olan ehli dünyadan uzak tut ve bana yüce olan muhabbet ehlini sevdire! Amin ya Allah.

İlahî, sen benim gözeteniimsin yakınımsın. Benimlesin ve bana yetersin. Pınarının sırrı, ruhum ve kalbim için inkişaf etsin diye beni benden koru ve beni benden kurtar ey Rabbim! Amin ya Allah.

İlahî beni benden uzaklaştır. Beni huzura yaklaştır. Beni sana çek. Ey nurların nuru kalbimi aydınlat. Kalbim senin mamur evin olsun! Amin ya Allah.

İlahî, benden razı ol ve benim senden razı olmamı bana nasip et. Beni nefsimin cehenneminden cemalinin nuru ile kurtar. Beni kalp cennetine girdir. Beni visalinin lezzetiyle doyur! Amin ya Allah.

İlahî seçkin aşkının hürmetine ruh, senin öncelikli sevginin halaveti ile dolsun diye kalbimi bütün yaratılmışların alakasından boşalt! Amin ya Allah.

İlahî, kalbimi bütün afaktan huzuruna girsin diye güzel ahlakla süsle, muhabbetine şevk ve iştiyak ile ilhak eyle! Amin ya Allah

İlahî, kalbimi gafillerin kirli vasıflarından temizle. Senin mukarrebîn evliyanın yoluna girmem için beni, ariflerin sıfatlarının çiçekleriyle kokulandır! Amin ya Allah.

İlahî, kalbimi yarattıklarının muhabbetinden boşaltarak aşkınla cemalinin aynası olsun diye muhabbetin kendisiyle donat! Amin ya Allah.

İlahî, beni gafletten uzaklaştır ve sana yönel. Kalbe girmek ve huzurunda boyun eğmem için sana ünsiyet ve yanında huzuru kolaylaştır! Amin ya Allah."¹²³

SONUÇ

Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Cilâu'l-Kulûb'da* muhabbetullah'tan ve bu yolda yapılması gerekenlerden bahsetmektedir. Bilindiği üzere onun ahlâkî düşüncesinin temeli, mârifetullah, muhabbetullah ve ahlâkî prensiplerin üzerinde tezahür ettiği insan-ı kâmil olma hedefi üzerine kuruludur. Erzurumlu İbrahim Hakkı risalesinin mukaddimesinde muhabbetullahtan bahsettikten sonra Allah'a yaklaşmanın aşamalarını on fasılda kendine göre açıklamıştır. Bu on fasılda geçen "hubbullah, teveccüh, ef'âlini birlemek, tevekkül, teslimiyet, imtihana sabretmek, kazaya rıza, boyun eğmek, fakr ve fenâ" aşamaları üzerinde, hemen hemen çoğu mutasavvıf, ittifak etmektedir. Ayrıca bunlar, kâmil müminin de sahip olması gereken vasıflardandır. İnsanların kemale vâsıl olmaları için bu vasıflarla ahlâklanmaları, Allah'a yaklaşımları ve kalplerini temizlemeleri elzemdir. Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre insan, muhabbetullahı da şiar olarak kabul edip bütün âleme bu açıdan bakabilmelidir. Bunu yapabilmek için de kalbini bütün kötü vasıflardan arındırarak iyi vasıflarla süslemelidir. Kısaca Allah sevgisi, in-

¹²² A'raf 7/43-*Cilâ* vr.20ab-21ab.

¹²³ *Cilâ* vr.21-22-24ab.

sana kazandırdığı güzel ahlâk sayesinde, etrafındaki insanlara karşı sevgi, yardımlaşma duygusunu artırırken, hırs ve şehvetin tutsaklığından kurtulmasına sebep olur.

O, bu risalede az yemek, az uyumak ve az konuşmak gibi pratik ahlâkî güzellikleri tavsiye eder. Yine Allah'a olan tam teslimiyet düşüncesini tevekül, sabır ve rıza gibi kavramlarla ortaya koyar. Erzurumlu İbrahim Hakkı, insanlarda mevcut olan dünya hırsı, öfke, kin, haset, cimrilik, israf, gıybet,

tembellik ve şehvet gibi kötü hasletlerden kurtulma çarelerini gösterir.

Bunun yanında edebî açıdan *Cilâu'l-Kulûb'un* dili, sade ve anlaşılırdır. Halkın anlayabileceği ifade şekillerini kullandığı için herkesin rahatlıkla istifade edebileceği özelliktedir. Doğrudan doğruya muhatabına yani mürîde hitap eden bir üslûba sahip olduğundan tarikat pratiğinde de kendine yer bulabilecek nitelikte bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdülhâlim Mahmûd, Muhâsibî. Hayatı, Eserleri ve Fikirleri. Çev: M. Beşir Eryarsoy. İnsan Yay. İstanbul; 2005.
- Altıntaş, Hayrani. Mârifetnâme'de Tasavvuf. Cimitay Mat. İstanbul; 1981.
- Binark, İsmet.-Sefercioğlu N. Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası. Kültür Bakanlığı Yay. Ankara; 1977.
- Coşkun, İbrahim. İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi. Tekin Kitabevi. İstanbul; 2000.
- Cebecioğlu, Ethem. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Anka Yay. Ankara; 2000.
- Çağrı, Mustafa. İbrahim Hakkı Erzurumî. İstanbul; 2000.
- Çelebioğlu, Âmil. Erzurumlu İbrahim Hakkı, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara; 1998.
- Diclehan, Şakir. Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı. Er-Tu Mat. İstanbul; 1980.
- Ebu'l-Alâ el-Affî. Muhyiddin İbnü'l -Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi. Çev: Mehmet Dağ. Ankara; 1974.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. Cilâu'l-Kulûb. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil. Yz. FB 444. Ankara; ts.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. Definetu'r-Ruh. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İbrahim Hakkı Hazretleri Araştırma Merkezi Kütüphanesi. Dmb. No: 10. Erzurum; ts.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. Marifetnâme. Neşr: Kırîmî Yusuf Ziya. Matbaa-i Ahmet Kamil. İstanbul; 1330.
- Gazâlî Ebû Hâmîd Muhammed. İhyâu Ulumî'd-Dîn. Dâru'l-Ma'rîfet. Beyrût; 1983.
- Hakîm Suad. el-Mu'cemu's-Süfî. Nedra Yay. Beyrut; 1981.
- Izutsu, Toshihiko. İbn al-Arabî. The Encyclopedia of Philosophy. London; 1969.
- İsfehani Ragîb. El-Müfredât. Thk: Safvan Adnan Davudi. Daru'l Kalem. Dimaşk; 1992.
- İbn Arabî. Fütûhât-ı Mekkiyye. Çev: Ekrem Demirli. Litera Yay. İstanbul; 2006.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. Medâricü's-Sâlikîn. Çev:Komisyon. İnsan Yay. İstanbul; 2005.
- İbn Manzur, Cemaluddin. Lisanü'l-Arab. 5. Cilt. Beyrut; 1955.
- Firuzabadi, Muhammed b. Yakub. el-Kamusu'l-Muhit. Müessesetü'r-Risale. Beyrut; 1993.
- Hücvîrî, Ali b. Osman. Keşfu'l-Mahcûb. Haz: Süleyman Uludağ. Dergâh Yay. İstanbul; 1996.
- Hökekleli Hayati. Din Psikolojisi. Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara; 1993.
- Kelâbâzî Ebu Bekr Muhammed b. İshak Buharî. et-Ta'arruf li-Mezhebi Ehli't Tasavvuf. Şam; 1986.
- Kuşeyrî, Abdulkerim. er-Risâletü'l-Kuşeyriyye. Thk.:Maruf Zerrîf-Abdulhamid Baltacı. Beyrut; 1413/1993.
- Mehmet Süreyya. Sicill-i Osmanî. Sebil Yay. İstanbul; 1995.
- Öztürk, Mustafa. Sehl et -Tüsteri ve Tasavvufî Tefsiri Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler. İlmî Akademik Araştırma Dergisi Tasavvuf 2002.
- Serrâc Ebû Nasr et-Tusî. el-Luma' fi't-Tasavvuf. Dâru'l-Kütübî'l-Hadîs. Mısır; 1960.
- Seyyid Hüseyin Nasr İslâm'ın Kalbi. Gelenek Yay. İstanbul; 2002.
- Sühreverdî, Şihabuddin. Avârifü'l-Maârif. Çev:İrfan Gündüz-H. Kâmil Yılmaz. Erkam Yay. İstanbul; 1993.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman. Risâleler. Çev: Süleyman Ateş. Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara; 1981.
- Süreyya, Mehmed. Sicill-i Osmanî. Sebil Yay. İstanbul; 1995.
- Tirmizî Ebû İsa Muhammed. Sünen-i Tirmizî Çağrı Yay. İstanbul; 1992.
- Topaloğlu, Bekir. Marifetnâme. DİA. TDVY. Ankara; 2003.
- Yılmaz, Hasan Kamil. Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar. Ensar Neşriyat. İstanbul; 2000.